

Hyrdebrevet

Biskoppens kamp mod nazismen

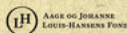

En film af Casper Høyberg

Medvirkende Hans Erik Fuglsang-Damgaard, Solvejg Fuglsang-Damgaard, Carl Fuglsang-Damgaard, Bent Blüdnikow, Bent Lexner, Martin Schwarz Lausten m.fl.
Manuskript Jens Bidstrup og Ulrik Gutkin Instruktør & filmfotograf Casper Høyberg, DFF Producer & co-instruktør Ulrik Gutkin Klip Jens Bidstrup
Colorgrader Boaz Heller Lydefterarbejde Finn Markwardt Producerassistent & fundraiser Marianne Abildgaard DR Redaktør Anja Hauberg Kaalund

med støtte fra

Augustinus Fonden, Aage og Johanne Louis-Hansens Fond, Biludan, Chas. Otzens Fond, Dagmar og Leon Levin's samt C.A. Levin's Fond, Hoffmann og Husmans Fond, SIMCHA Fonden, Københavns Kommune Kultur- og Fritidsudvalg, Stichting Marcus Choleva Family Foundation

Produceret af

CFC KORT & DOK

Om Filmen

Med dokumentarfilmen Hyrdebrevet sætter filmens producer Casper Høyberg fokus på en af besættelsestidens mest markante skikkelser, Biskop Hans Fuglsang-Damgaard. I september 1943 udsendte Biskop Fuglsang-Damgaard et hyrdebrev, der var en skarp kritik af nazisternes jødeforfølgelser og en opfordring til de danske kirkegængere om at tage afstand fra forfølgelse af jøder. Brevet blev læst op af danske præster i kirker over hele Danmark i starten af gudstjenesten d. 3. oktober 1943.

Dokumentarfilmen tager seerne med på en dokumentarisk roadmovie, hvor vi med tidligere overrabbiner, Bent Lexner, og historiker og journalist, Bent Blüdnikow, drager ud på en historisk mission. Med lune, vid og smittende engagement giver de os gennem stills, biskoppens egen erindringsbog, interviews og gamle breve og dokumenter en indsigt i, hvilken rolle et for mange ukendt Hyrdebrev, en biskop - og med det også den danske folkekirke - har spillet i redningen af de fleste danske jøder under nazisternes besættelse.

Filmen er støttet af Københavns Kommune, Augustinus Fonden, Louis-Hansens Fond, Levins Fond, Chas Otzens Fond og Ernst og Vibeke Husmans Fond.

Om undervisningsmaterialet

I dokumentarfilmen får man baggrunden for biskoppernes hyrdebrev fra den 29. september 1943. Vi præsenteres for biskop Hans Fuglsang-Damgaards baggrund og kamp mod nazismens antisemitisme og det nære forhold til den daværende overrabbiner Max Friediger. I dette undervisningsmateriale findes skriftlige kilder til de problemstillinger, filmen rejser eller der henvises til, hvor der nemmest kan findes kilder.

Det er klart, at selve Hyrdebrevet og den umiddelbare baggrund er vigtigst - se afsnit (7) - det vil være fint, hvis man her kan samarbejde med religionslæreren, hvis eleverne har religion samtidig. Men der bringes også materiale til syv andre emner: (1) Hans Fuglsang-Damgaard liv fra skyttegrav til bispestol - især om dette, at han som sønderjyde har været tysk soldat under 1. Verdenskrig. (2) Endagsboycotten mod de jødiske forretninger 1. april 1933 - der er flere klip herfra i filmen. (3) De tyske kristne overfor Bekendelseskirken - igen et emne, der lægger op til flerfagligt arbejde med religion. Og (4) Fuglsang-Damgaards stærkt kritiske holdning til nazismen.

Vedr. selve besættelsen, samarbejdspolitikken og aktionen mod de danske jøder i oktober 1943 henvises til andet materiale.

Herefter følger materiale til (8) Kaj Munk, (9) Fødevarerpakkerne til de danske jøder i Theresienstadt og (10) De danske jøders hjemkomst fra Theresienstadt.

Undervisningsmaterialet er udarbejdet af historikeren Otto Rühl, der er en del af undervisningsministeriets følgegruppe vedr. undervisnings i Holocaust og andre folkedrab og fra 1979-2022 underviste i histoire og religion på Helsingør Gymnasium. Han er også medlem af den danske delegation til The International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), hvor han siden 2004 har været en del af undervisningsgruppen - EWG.

1. Hans Fuglsang-Damgaards liv fra skyttegrav til bispestol

1.1: Om den tyske skolegang i Nordslesvig/Sønderjylland

“- - Jeg har altid holdt med de svage og små, derfor irriteredes mit drengesind i allerhøjeste grad, og det sammen med alle de andre overgreb, der fandt sted i Köllertiden¹ fik mig til at miste al sympati for tysk styre, skønt jeg gik i tysk skole og havde mange tilknytninger til Tyskland - også mange tyske venner. Og da jeg læste om krigen i 1864, hvor to stormagter² overfaldt et lille folk, oprørte det mig på det dybeste og bevirkede, at jeg kom til at se sådan på det, at alle de religiøse og moralske værdier, de gode og opbyggende kræfter, var på danskernes side”

Fra Hans Fuglsang-Damgaard: Fra Skyttegrav til bispestol. Frimodts Forlag 1975 s.18

1.2: Om indkaldelsen

“Jeg havde været på session før krigen, og var blevet kasseret. Vi ventede dengang alle, at krigen kun ville vare nogle måneder. Som dansksindet

---

¹ “Köllertiden” er betegnelse for den preussiske politik over for sønderjyderne i perioden 1. oktober 1898 til 1903, hvor overpræsident Ernst von Köller forsøgte at knække danskheden ved mødeforbud, masseudvisninger, fængselsstraffe og fratagelse af forældrerettigheder m.m. Denne politik førte til tilbagegang for de dansksindede, men også øget selvbevidsthed. Samtidigt blev Köller-politikken kritiseret så kraftigt af moderat tysk side, at Köller i 1903 måtte forlade landsdelen.

² De to stormagter, der overfaldet Danmark i 1864, er Preussen og Østrig

sønderjyde følte jeg ingen trang til at melde mig frivilligt. Uhyre smerteligt var det for de unge sønderjyder at skulle ud i mørket uden nogen følelse af hengivenhed for den sag, de var tvunget til at kæmpe for, mens tyskerne længere mod syd dog var båret af den store begejstring, der hjælper over så meget”. - - -

Krigen trak ud. Der flagedes ustandseligt for sejre. Jeg greb mig i at ønske Tysklands nederlag. Jeg blev indkaldt i foråret 1915, og efter et par måneders uddannelse kom jeg til Belgien, nærmere bestemt til Flanderns gamle hovedby, Ypern, hvor tyskerne for første gang havde anvendt krigsgas. Det kompagni, jeg kom til, var blevet fuldstændig oprevet. Det havde kæmpet sig over på den anden side af Yperkanalen, og dér kendte franskmændene alle skyttegravene, som de jo selv havde ligget i. Og de overdængede de indtrængende tyskere med granater, der rev jorden op, så mange af dem døde i oprejst stilling, kun med bajonetten synlig over jorden.

Fra Hans Fuglsang-Damgaard: Fra Skyttegrav til bispestol. Frimodts Forlag 1975 s.34

1.3:Tilfangetagelsen - krigsfangenskab

Det var i slaget ved Somme i efteråret 1916. Den 22.oktober har ætset sig uudsletteligt ind i min hukommelse. Det var den dag, da jeg, og mange kammerater med mig, blev overmandet efter nogle frygtelige døgn midt i trommeildens inferno. Sommeslaget er eet af de største slag i verdenshistorien³; jeg deltog i det i ca. 3 uger, og det er ikke overdrevet, når jeg siger, at i dette tidsrum ophørte kanontordenen ikke et eneste sekund.”

- - -

*“Jeg kom ud i en fart, og vi opdagede, at hele skoven var fyldt med tusinder og tusinder af franskmænd. Forrest i flokken var der en ældre landstormsmand, der søgte dækning bag et træ, da han opdagede os. Hen imod mig kom nu en ung franskmand sturtende med hævet revolver. Jeg var forrest, fordi jeg kunne tale fransk og eventuelt kunne få lejlighed til at parlamentere. Den unge franskmand skød imidlertid ikke; midt i våbenbraget fik vi os en lille samtale om den forfærdelige krig, og vore ønsker om, at den snart måtte høre op, var fælles. Han sagde så: “Allez la-bas” (Skynd jer at komme over på den anden side)
Jeg kaldte mine soldater frem fra bunkeren. Vi var nu alle fanger og på vej over mod de franske skyttegrave.*

---

³ Se <https://denstorekrig1914-1918.dk/leksikon/somme-1916/>

- - -

Det, at jeg kom i fransk fangenskab, kom til at betyde et vendepunkt i mit liv. Det førte mig til den sønderjyske fangelejr i Aurillac⁴, oprettet af professor Verrier⁵, og herfra hjem til Danmark. Det bragte mig i forbindelse med fransk åndsliv og kultur, som har betydet så meget for min udvikling og for min livsgerning - og i fangelejren kom jeg gennem korrespondance i forbindelse med min kone, dengang en ung pige på 17 år⁶. Det var mit livs største lykke.

Fra Hans Fuglsang-Damgaard: Fra Skyttegrav til bispestol. Frimodts Forlag 1975 s.47-49

1.4: Hjemkomst - studier - karriere

1919: Med de andre sønderjyske krigsfanger vender han hjem til Danmark

1923: Cand theol

1925: Docent i teologi ved Københavns Universitet

1926: Gift med Calina, som han havde korresponderet med i Aurillac

1930: Dr.theol på afhandling om fransk teologi

1933: Stiftsprovst ved Københavns Domkirke

1935-1960: Biskop over Københavns Stift

2. Éndagsboycotten af jødiske forretninger 1.april 1933

Den 30. januar 1933 blev Hitler rigskansler i Tyskland, den 27.februar brænder rigsdagen i Berlin, den 28.februar ophæves mange af de grundlovssikrede rettigheder og den 5.marts får NSDAP 44 % af stemmerne, men har sammen med andre nationalistiske partier flertal. Den 24.marts vedtager den nyvalgte rigsdag Bemyndigelsesloven, der giver Hitler-regeringen lov til at regere uden om Rigsdagen

4.dage senere giver NSDAPs ledelse ordre til en boykot af jødiske forretninger

2.1: Forordning fra NSDAP's partiledelse af 28. marts 1933

---

⁴ Se <https://denstorekrig1914-1918.dk/tag/aurillac/>

⁵ Paul Verrier (1860-1938) - se

<https://graenseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/verrier-paul-1860-1938-fransk-professor>

⁶ Calina Wagner, født 1900 i Jakobshavn på Grønland, hvor hendes far var præst

- 1. I samtlige lokale grupper og underorganisationer inden for NSDAP skal der straks dannes organisationskomiteer for den praktiske, planmæssige gennemførelse af boykotten af jødiske forretninger, jødiske varer, jødiske læger og jødiske sagførere. Aktionskomiteerne er ansvarlige for, at boykotten ikke rammer nogen uskyldige, men så meget mere de skyldige,*
- 2. Aktionskomiteerne er ansvarlige for, at der ydes alle udlændinge uanset konfession, herkomst eller race størst mulig beskyttelse. Boykotten er en ren nødværgeforanstaltning, der kun er rettet mod den tyske jødedom.*
- 3. Aktionskomiteerne skal straks ved propaganda og oplysende arbejde gøre boykotten populær. Princip: Ingen tysker køber hos en jøde eller tager imod tilbud fra ham eller hans bagmænd. Boykotten skal være fuldstændig. Den skal støttes af folket og må ramme jødedommen på dens sårbarste punkt.*
- 4. I tvivlstilfælde må man se bort fra at boykotte forretningerne, til man får nærmere anvisninger fra centralkomiteen i München. Formand for centralkomiteen er partikammerat Streicher⁷*
- 5. Aktionskomiteerne må på det skarpeste overvåge, om aviserne tager del i oplysningsfelttoget mod den jødiske rædselskampagne i udlandet. Gør aviser det ikke eller kun i begrænset grad, må man sørge for, at de straks bliver fjernet fra ethvert hus, hvor der bor tyskere. Ingen tyskere eller tyske forretninger bør annoncere i den slags aviser. De skal, skrevet som de er for jødiske racefæller, men ikke for det tyske folk, bringes i offentlig miskredit.*

— — —

Fra Walther Hofer: Nationalsocialismen. En dokumentarisk fremstilling. Gyldendal 1978 - kilde 158

3. “De tyske Kristne” over for “Bekendelseskirken”

Med Hitlers magtovertagelse i januar 1933 blev også kirkerne i Tyskland stillet

---

⁷ Julius Streicher (1885-1946) var fra 1921 medlem af NSDAP. I 1923 grundlagde Streicher det antisemitiske blad Der Stürmer og deltog i Ølstuekuppet. Han blev i 1925 gauleiter i Franken og var 1933-45 medlem af Rigsdagen.

over for store udfordringer. Hvordan skulle man stille sig til det nye styre? I filmen er der tale om Fuglsang-Damgaards forbindelser til "Bekendelseskirken" og for at forstå baggrunden for dette kommer her to kilder om de to meget forskellige reaktioner i de evangelisk-lutherske kirker.

En gruppe kristne så nærmest Hitler som en ny Messias og dannede den såkaldte "Tysk-kristne-bevægelse". Denne bevægelse ville skabe en syntese mellem den nazistiske verdensanskuelse og kristendommen. På bevægelsen første møde i 1932 talte man om, at man bekendte sig "*til en bekræftende og artspræget Kristus-tro, svarende til en tysk Luther-ånd og heltmodig fromhed.*". Hos Luther kunne man også finde tekster, der opfordrede til had mod jøder. I sit skrift fra 1543 - "Von den Juden und ihren Lügen" - på dansk "Om jøderne og deres løgne" opfordrer han til, at de skal jages ud af landet og at deres synagoger bør brændes ned (se uddrag her: <https://www.his2rie.dk/kildetekster/holocaust/tekst-4/>)

I de evangelisk-lutherske kirker var der dog også en større antal præster og menigheder, der sluttede sig til Bekendelseskirken, der understregede deres bundethed til de kirkelige bekendelser, som gjorde evangeliet om Jesus Kristus til kirkens uantastelige og eneste grundlag. Der var ikke en særlig "tysk" kristendom - nej kirken var universel og byggede på bekendelserne.

En af lederne af bekendelseskirken - Martin Niemöller - blev allerede i 1937 fængslet og sat i KZ-lejren Sachsenhausen - så det var ikke ufarligt at holde en gudstjeneste, som den Fuglsang-Damgaard deltog i i Dresden i 1938.

3.1: "De tyske Kristne" - tale ved Dr. Reinhold Krause i Berlin 13.nov.1933

Med rette har man betegnet denne bog (Det gamle Testamente) som en af de mest tvivlsomme bøger i verdenshistorien. Vi må bort fra alt jødisk. Når vi nationalister skammer os ved at købe en flip hos en jøde, så må vi da først rigtig skamme os ved at modtage af jødiske hænder noget af det, der skal tale til vores sjæle, det inderste religiøse. Vor kirke bør ikke mere optage noget menneske med jødeblod i årene⁸. Vi har ikke blot bekæmpet jødemission⁹, men har også bestandigt på ny betonet, at mennesker med jødisk blod hører

---

⁸ For nazisterne var jøderne jo en "race" - og derfor mente man også, at jøder, der havde forladt det jødiske samfund og var blevet døbt i den kristne kirke, stadig var jøder - hvor de for kirken selvfølgelig var kristne. Men det afviser Dr. Krause.

⁹ Nogle kristne grupper missionerede overfor jøder for at få dem til at omvende sig

ikke hjemme i den tyske folkekirke, hverken på prædikestolen eller under prædikestolen.

Men vor kirke må endvidere udskille af Det ny Testamente alt det jødiske: vi må afvise rabbineren Paulus' teologi¹⁰ om Kristus, der gav sig hen for syndere og om mennesker som hjælpeløse syndere ("mindreværdsteologi"). Vi må kun have med Jesus selv at gøre. Når vi udskiller af evangelierne det, som taler til vore tyske hjerter, så træder det væsentlige i Jesu lære klart og lysende frem, det, som - og deraf kan vi være stolte - falder fuldstændig sammen med nationalsocialisternes krav. - Derfor tilbage til Jesus, helten! Hellige steder må vokse frem i vort eget land..Vore hellige med blod vædede steder bør gælde meget mere for os end fjerne steder i Palæstina, fordi ofrene i den tyske frihedskamp har vædet den hjemlige jord med deres blod. Hvis Luther levede endnu, kunne vi være sikre på, at han ville kæmpe i spidsen for os den tyske folkekirke. Det vil vise sig, hvor nært et slægtskab, der er til stede mellem den nordisk-tyske ånd og den heltemæssige Jesu ånd.

Niels Henrik Arendt: Religion og politik. Et signalement af den politiske teologi. Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck. København 1981 - tekst 11

3.2: "Bekendelseskirken" - Budskab fra Den tyske evangeliske Kirkes Bekendelsessynode fra 19/10.okt i Berlin-Dahlem fra 1934¹¹

I juli 1933 havde Hitler skabt "Den tyske Folkekirke", som Dr. Krause taler om i tekst 3.1. Allerede ni dage efter var der valg til de nye kirkeråd - hvor 70 % stemte på "tysk-kristne" kandidater. Det gav problemer for de kristne, der ikke kunne acceptere denne form for TYSK kristendom, og i maj 1934 holdt tilhængerne af en tysk kirke, der byggede på Bekendelsesskrifterne, en synode¹² i Byen Wuppertal - i bydelen Barmen - hvor man vedtog en ny bekendelse - Barmenerklæringen, der fastslog: "Over for forsøgene på ved en falsk lære, ved anvendelse af vold og ved ufine metoder at skabe en rigsenhed i den tyske evangeliske kirke, sætter bekendelsessynoden dette: Enigheden imellem Tysklands evangeliske kirker kan kun blive til ud fra Guds ord i troen ved Helligånden."

Dette var jo oprør og "Rigskirkeregeringen"¹³ greb ind overfor dette og det er baggrunden for den situation vi har, da Fuglsang-Damgaard besøger

---

¹⁰ Apostlen Paulus kaldes hedningeapostel i Romerbrevet 11,13. Han og Simon Peter var de betydeligste missionærer i kirkens tidlige historie og de vigtigste tidlige kristne. I modsætning til de 12 apostle kendte Paulus ikke Jesus, men han blev omvendt ved at se den opstandne Jesus i et syn

¹¹ Ovennævnte Martin Niemöller er præst her i Berlin-Dahlem

¹² En synode er et kirkemøde, der i nogen kirkesamfund har afgørende betydning

¹³ Den officielle nazificerede kirke, der siden 23.sept. 1933 havde en "Rigsbiskop" i spidsen

Frauenkirche i 1938 - der opstod nemlig nu en "modkirke":
Bekendelseskirken.

Rigskirkeregeringen har med politimagt efter den kurhessiske¹⁴ nu også fjernet den württembergske og den bayerske kirkeledelse. Dermed er den nedbrydning af Den tyske evangeliske Kirke, som allerede længe har fundet sted, og som er kommet klart til udtryk siden sommeren 1933, nået et sådant højdepunkt, at vi føler os nødsaget til at fremsætte følgende erklæring:

I

1. *Den første og grundlæggende artikel i Den tyske evangeliske Kirkes forfatning af 11.7.1933 lyder:*

"Det urørlige grundlag for Den tyske evangeliske Kirke er Jesu Kristi evangelium, som det foreligger i Den hellige Skrift¹⁵ og på ny er blevet belyst for os i Reformationens bekendelser¹⁶. Ud fra det fastlægges og afgrænses de beføjelser, som kirken har behov for til sin sendelse,"

Denne artikel er faktisk blevet tilsidesat af rigskirkeregeringens læresætninger, love og forholdsregler.

Dermed er grundlaget for Den tyske evangeliske kirke bortfaldet.

2. *Den nationalkirke, som biskoppen stiler imod under parolen: "En stat - ét folk - én kirke¹⁷", betyder, at evangeliet sættes ud af kraft for Den tyske evangeliske kirke, og at kirkens budskab overgives til denne verdens magter.*
3. *Rigsbiskoppens og hans Rechtswalters¹⁸ anmassende eneherredømme har skabt et pavery, som ikke er muligt i Den tyske Evangeliske Kirke.¹⁹*
4. *Drevet af en falsk, ubibelsk åbenbarings ånd har kirkens ledelse straffet lydighed mod skrift og bekendelse som værende imod disciplinen.²⁰*

---

¹⁴ Da Tyskland jo både i Kejsertiden og i Weimarrepublikken var en forbundsstat, fandtes der stadig lokale evangelisk-lutherske kirker - men de skulle nu ensrettes og ind under Rigskirken.

¹⁵ Den hellige Skrift er Bibelen

¹⁶ Som Den danske Folkekirke bygger også den tyske evangelisk-lutherske kirke på Den augsburgske Trosbekendelse fra 1530, hvor man fastslår, hvad disse kirker bygger på.

¹⁷ Nazisterne havde som mål at skabe én tysk kirke - altså med både luthersk-evangeliske og katolikker - men den katolske kirke var jo underlagt Paven i Rom, så det var ikke så realistisk

¹⁸ Rechtswalter bruges kun her - som titel for Rigsbiskoppens højre hånd, juristen August Jäger

¹⁹ Luther havde jo netop ved reformationen gjort op med pavedømmet

²⁰ Luther havde netop talt om "Skriften alene"

5. *Den imod skriften stridende indførelse af det verdslige førerprincip i kirken og det derpå grundede krav om betingelsesløs lydighed, har bundet de gejstlige til kirkens ledelse i stedet for til Kristus²¹.*
6. *Ophævelsen af synoderne har i modstrid med den bibelske og reformatoriske lære om alle troendes præstedømme gjort menighederne tavse og retsløse.*

Walther Hofer: Nationalsocialismen. En dokumentarisk fremstilling. Gyldendal 1978 T 74

4. Fuglsang-Damgaards holdning til nazismen - det tyske gesantskabs advarsel til Berlin mod Fuglsang-Damgaard

4.1. Fuglsang-Damgaard om Hitlers "Mein Kampf"

Enhver, som har læst Hitlers "Mein Kampf", må ubetinget give sin tilslutning til de synspunkter, som et memorandum fra den tyske bekendelseskirke giver udtryk for vedrørende den behandling, som jøderne blev udsat for i Tyskland. Det fremhæves heri, at det ikke blot drejede sig om, at trænge den jødiske indflydelse tilbage i praksis; det drejede sig om en "blodets myte", som fører til, at ethvert menneske med jødisk blod i sine årer behandles som en forbryder, der ikke har krav på nogen som helst ret, men er hjemfalden til tilintetgørelse.

Det er et standpunkt, som betyder intet mindre end en udfordring til kristendommen og dens syn på mennesket. Konsekvensen af denne opfattelse måtte blive antisemitisme i dens mest brutale form. Næppe på noget område træder nazismens antikristelige karakter så åbenlyst frem som i dens syn på jøderne.

Et kompromis mellem den kristne kirke og den nye ideologi var alene på grund af denne raceteori, som udgjorde en integrerende bestanddel af den nazistiske verdensanskuelse, på forhånd udelukket.

Det måtte komme til kamp.

Fra Hans Fuglsang-Damgaard: Fra Skyttegrav til bispestol. Frimodts Forlag 1975 s.175

---

²¹ Igen luthersk kerneprincip: Der kan ikke være nogen pave eller fører i kirken

4.2. Det tyske gesandtskab til NSDAPs partikontor om Biskop Fuglsang-Damgaard 29.1.1936

Det tyske gesandtskab i København har sendt en beretning om tilbagevisningen af de angreb på jødedommen i den af den danske nationalsocialist Aage H. Andersen²² udgivne brochure "Den kristne Kirke i nordisk Belysning"²³ fra ledende danske teologer, herunder biskop Fuglsang-Damgaard i København; i befolkningen derimod er der på det sidste stigende forståelse for "Jødespørgsmålet i Tyskland". Denne beretning har givet anledning til en rundskrivelse fra udenrigsministeriet til udlandsmissionerne²⁴ om at sende indberetninger om udviklingen i jødespørgsmålet og eventuelle følger af den nationalsocialistiske jødepolitik i deres område

Referat af et dokument fra Partei-Kanzlei (NSDAPs hovedkvarter)
Med tak til Kasper Bro Larsen, Aarhus Universitet

4.3: Kristeligt Dagblad om prof. Kasper Bro Larsens opdagelse i det tyske Rigsarkiv. 8.sept. 2022

Nyt fund afslører: Det tyske nazistyre holdt øje med den danske folkekirke

Fund i det tyske rigsarkiv viser, at de nazistiske myndigheder i Tyskland har været mere interesseret i folkekirken i Danmark end hidtil antaget

---

²² Aage H. Andersen (1892-1968) havde i 1933 meldt sig ind i Wilfred Petersens National Socialistisk Parti. Året efter skiftede han dog partiet ud med DNSAP - det større danske nazistparti.. Han opstillede for DNSAP ved folketingsvalget i 1935, men blev senere samme år ekskluderet grundet sine rabiate udtalelser om jødespørgsmålet.

²³ Den kristne Kirke i nordisk Belysning: Luthers Stilling til Jødespørgsmaalet var udkommet på Aage H. Andersens eget forlag i 1935.

²⁴ Udlandsmissionerne - de tyske gesandtskaber i udlandet

Det er ikke meget, folkekirken fylder i historiebøgerne om Anden Verdenskrig. Med undtagelse af enkelte store begivenheder såsom mordet på digterpræsten Kaj Munk var kirken sjældent i centrum under Besættelsen og gjorde som samlet institution ikke meget væsen af sig.

Men et nyt fund af dokumenter i det tyske rigsarkiv viser, at folkekirken næppe gik så meget under radaren, som man har troet. Naziregimet var derimod på højt plan både orienteret om og interesseret i, hvad der foregik i folkekirken. Det forklarer teologiprofessor ved Aarhus Universitet Kasper Bro Larsen, der er stødt på en mappe i rigsarkivet i Berlin med det tyske udenrigsministeriums korrespondancer om kirkelige forhold i Danmark fra juni 1943 til januar 1945.

”Det overordnede indtryk af dokumenterne er, at Udenrigsministeriet i Berlin og partihovedkvarteret i München har været vældig informeret om danske kirkelige forhold og har insisteret på at få viden og blive holdt opdateret. Mængden af dokumenter viser, at det tyske regime har haft en ret stor opmærksomhed om, hvad der foregik i kirken,” siger han.

Kasper Bro Larsen understreger, at Anden Verdenskrig ellers ikke er hans fagområde, men at han ved lidt af et tilfælde opdagede mappen i forbindelse med et andet forskningsarbejde i arkivet. Nysgerrigheden fik ham til at se nærmere på indholdet, og det viste sig, at det kun var 17 ud af mappens 143 dokumenter om danske kirkelige forhold, der tidligere havde været omtalt eller optrykt i bøger.

Læs hele artiklen på

<https://www.kristeligt-dagblad.dk/historie/nyt-fund-afsloerer-det-tyske-nazistyre-holdt-oeje-med-den-danske-folkekirke>

4.4: Martin Schwarz Lausten om Fuglsang-Damgaards besøg i Dresden 1938

Fuglsang-Damgaard midt i Bekendelseskirkens opgør med Gestapo og Tyske Kristne i Dresden, februar 1938.

Efter indbydelse fra Bekendelseskirken rejste Fuglsang-Damgaard til Dresden sidst i februar 1938 for at prædike i byens Frauenkirche, som han skrev i sine erindringer. Men det var kontroversielt. Fulgsang-Damgaards kamp mod den tyske antisemitisme og hans sympatitilkendegivelser for Bekendelseskirken var naturligvis kendt af den tyske ambassade i København. Herfra advarede man ham da også mod at rejse derned. Ambassaden lod ham vide, at hans besøg ville blive opfattet som en uvenlig handling. Det var at sige til ham på en diplomatisk måde, at han skulle blive hjemme i København. Men det er karakteristisk for det personlige mod, som Fuglsang-Damgaard ved flere lejligheder udviste. Hans sympati for Bekendelseskirken og dens kamp mod nazismen var så stærk, at han trodsede advarslen og rejste til Dresden.

Fuglsang-Damgaard var inviteret til Dresden af Hugo Hahn (1886-1957), sognepræst ved Frauenkirche i Dresden og superintendent²⁵ for Dresden-området. Han var leder af Bekendelseskirken i Sachsen. Efter krigen underskrev han på Sachsens vegne "Stuttgart-erklæringen om skyld"²⁶, blev biskop over Sachsen og var i øvrigt med til at opbygge den evangeliske kirke i Tyskland. Det er så heldigt, at Hahn har efterladt sig en dagbog fra den tyske kirkekamps tid. Han oplyser dér, at Fuglsang-Damgaard blev inviteret af "økumeniske²⁷ hensyn." Bekendelseskirken var - så længe det var muligt - ivrig efter at vise, at man deltog i det mellemkirkelige arbejde og var "i familie" med udenlandske kirker.

— — —

Det er usikkert, om Fuglsang-Damgaard på forhånd vidste, at hans ankomst til Dresden skete på et tidspunkt, som blev et af de mest dramatiske i den lokale Bekendelseskirkes tid. Fra den tyske regerings side, dvs kirkeministeren i Berlin, fra lokale nazistiske myndigheder og fra de regeringstro Tyske Kristne blev presset mod bekendelseskirken stadig hårdere. Trusler, strenge bøder, fængslinger og afskedigelser af præster greb om sig. Gudstjenestelivet, kirkelige møder og udgivelsen af kirkeblade blev chikaneret. Men netop i begyndelsen af 1938 valgte Bekendelseskirken under Hugo Hahn at gøre modstand. "Vi vil ikke længere stå som stumme hunde", skriver han og oplyser om flere protestaktioner. Vigtigst og mest skæbnesvanger var en kundgørelse, som han havde skrevet udkastet til. Den skulle oplæses af præsterne fra prædikestolene søndag den 13. februar 1938. Omkring 500 af Sachsens evangeliske præster oplæste den, og de havde forpligtet sig til at sende den med deres underskrift til Hitlerstyrets kirkeminister efter gudstjenesten. Det var en flammende protest imod

---

²⁵ Efter reformationen afskaffede man i flere lutherske kirker stillingen som biskop - og kaldte så den administrative leder for superintendent. Faktisk også i Danmark lige efter reformationen i 1536 - men her gik man ret hurtigt tilbage til den gamle betegnelse, biskop.

²⁶ Stuttgart-erklæringen fra 18. oktober 1945 er den handling, hvorved den evangeliske kirke i Tyskland anerkender sin del af ansvaret for nazismen. Martin Niemöller er en af forfatterne.

²⁷ Økumenisk betyder fælleskirkeligt samarbejde

regimets og De Tyske Kristnes teologi. Med direkte ord blev det hævdet, at De Tyske Kristne var i modstrid med Luther, at de lod myndighederne gribe ind i kirkens indre anliggender, at de med Gestapos hjælp tvang deres idéer igennem osv. I sine erindringer noterer Hahn, at dette var "den stærkeste offentlige handling, som den sachsiske kirke oplevede i kirkekampens tid." Dagen efter blev Hahn arresteret og forhørt af Gestapo, afskediget og sat i arrest nogle dage. Dette skete, få dage før Fuglsang-Damgaard ankom til Dresden.

I Frauenkirche havde man på prædikantlisten opført Fuglsang-Damgaard som prædikant den 27.februar, men De Tyske Kristne havde planlagt, at en fra deres egen kreds skulle prædike. Hahn og hans folk spurgte dem, om de virkelig ville fornærme den førende biskop i Danmark, og de bøjede sig. Til gengæld var det sidste gang, Bekendelseskirken kunne holde gudstjeneste i den berømte Frauenkirche. Hugo Hahn stod for den indledende liturgi. Derefter gik Fuglsang-Damgaard på prædikestolen "og holdt en gribende prædiken på tysk - han var født nordslesviger", noterer Hahn. I den lille skriftetale før nadveren sagde Hahn: "Vi er forsamlede her for sidste gang!" Det forstod Fuglsang-Damgaard udmærket, tilføjer Hahn, og skriver, at han på biskoppens ansigt kunne se, at han var dybt bevæget. Han hjalp nu Hahn med nadveren, hvor flere hundrede mennesker deltog, "og sådan blev den danske kirkes primas²⁸ min broderlige assistent ved den hellige tjeneste."

Fra Martin Schwarz Lausten: Biskoppen og Jødeforfølgelserne. Hans Fuglsang-Damgaards kamp mod antisemitismen i 1930'erne og 40'erne. Kristeligt Dagblads Forlag 2020 s.101-04.

5. Samarbejdspolitikken 1940-1943 og sammenbruddet 29.aug.1943

Dette er ikke stedet for en historisk gennemgang af samarbejdspolitikken, der på Danmarkshistorien.dk, redigeret af Aarhus Universitet, forklares som følger. Her kan også findes kilder.

---

²⁸ Den danske kirkes primas - man taler af og til om Københavns biskop som "den første blandt ligemænd" - "Primus inter Pares" - Danmark har ingen ærkebiskop, men Københavns biskop er f.eks. den, der indsætter de andre biskopper.

Samarbejdspolitikken under besættelsen er normalt betegnelsen for den særlige ordning, som eksisterede mellem Danmark og Tyskland under besættelsen. Det er også betegnelsen for den politik, den danske regering førte overfor besættelsesmagten frem til den 29. august 1943. Grundlaget for samarbejdspolitikken var et ønske blandt danske politikere om at skåne den danske befolkning så meget som muligt samt om at bevare så megen indflydelse som muligt på danske hænder. Samarbejdspolitikken var en succes i den forstand, at Danmark var det besatte land i Europa, der mærkede mindst til krigen. Modstandsbevægelsen var dog fra begyndelsen modstander af samarbejdspolitikken, som også efter befrielsen er blevet kritiseret for at have været moralsk forkastelig.

På [Danmarkshistorien.dk](https://danmarkshistorien.dk) kan der også findes artikler og kilder se <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/samarbejdspolitikken-under-besaettelsen-1940-45>

6. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943

Der henvises til kap. 21 i Solvej Berlaus og Stine Thuges bog "Vejen til Folkedrab. Før, under og efter Holocaust. Columbus 2023 - se <https://vejentilfolkedrab.ibog.forlagetcolumbus.dk/?id=150>

7. Hyrdebrevet fra 29.sept. 1943

7.1.Følgebrev fra Fuglsang-Damgaard til de andre biskper

Kære Biskop

Det er om en meget alvorlig Sag, jeg skriver til Jer

I Dag ved 10-tiden kom Sekretæren for Det mosaiske Troessamfund²⁹ - Overretssagfører Henriques³⁰ - til mig og meddelte, at man havde saa godt som sikker Viden om, at jødespørgsmålet skulle rejses. Der skulle foreligge en Ordre fra Hitler selv om at rejse det. Skibene til Deportationen skulle ligge i Havnen.

Jeg gik straks til Kirkeministeriet og søgte en samtale med Departementschef Thomsen³¹. Han vidste paa det Tidspunkt ikke noget om den forestående Aktion.

Jeg begav mig umiddelbart derefter til Udenrigsministeriet og fik straks Foretræde hos Direktøren³². Direktøren meddelte mig, at ifølge Oplysninger fra mange forskellige Sider, som han sad inde med, kunne der ikke være Tvivl om, at Situationen var meget alvorlig. Der skulle holdes et Departementschefmøde om Spørgsmaalet Kl. 14

Jeg var da klar over, at der måtte handles hurtigt, og gik tilbage til Kirkeministeriet for at meddele Departementschef Thomsen, hvor alvorlig situationen var og bad ham samtidig forelægge medfølgende skrivelse for Departementschefmødet og meddele Indholdet af den til de ledende tyske myndigheder.

Denne skrivelse havde jeg allerede forberedt kort efter den 29. August i forbindelse med københavnske Præster³³. Jeg havde gjort både Professor Torm³⁴ og Professor Nørregaard³⁵ bekendt med Skrivelsen, og de var glade for den.

Skrivelsen underskrev jeg på Biskoppernes Vegne, og jeg sendte den med Bud til Departementschefen, som fik den personligt overrakt.

Jeg er vis paa, at I er indforstaaede med denne Fremgangsmaade. Vi kunde fra Kirkens Side umuligt tie i en Situation som denne.

---

²⁹ Det mosaiske Troessamfund var navnet på den jødiske menighed i Danmark

³⁰ C.B Henriques (1870-1957) havde siden været formand for repræsentantskabet i det jødiske samfund siden 1930

³¹ Husk: Efter den 29. august 1943 er der ingen regering - departementscheferne er de øverste ledere

³² Departementschefen i Udenrigsministeriet hedder traditionelt direktør - direktøren her havde siden 1941 været Niels Svenningsen, (1894-1985), der under hele besættelsen spillede en central rolle i forhandlingerne med Tyskland om forhandlingspolitikken: først som statsminister Erik Scavenius' nærmeste medarbejder og efter den 29. august 1943 som leder af departementschefstyret.

³³ Det drejede sig om sognepræst Thorkil Glahn fra Jesuskirken i Valby og sognepræst og N.J. Rald fra Solbjerg Kirke på Frederiksberg

³⁴ Professor Frederik Trom (1870-1955) havde været professor i Ny Testamente ved Københavns Universitet 1903-1940

³⁵ Jens Nørregaard var kirkehistoriker og rektor på Københavns Universitet 1942-48.

Jeg beder Jer om omgaaende at give mig Jeres Tilslutning.

Skulde det ske, at Jødeforfølgelserne indtræder, maa Skrivelsen oplæses for vore Menigheder, og jeg foreslaar da, at Præsterne indleder Oplæsningen med denne Sætning: Landets biskopper har under 29. September d.A.³⁶ gennem Departementscheferne tilstillet de ledende tyske Myndigheder en Skrivelse af følgende Indhold: .....³⁷

Skulle det ske, at jeg bliver sat fast, har jeg bedt Stiftsprovst Brodersen³⁸ om at ordne det fornødne.

Med ønsket om Guds Fred i disse tunge Tider sender jeg de venligste hilsener,

Din hengivne

(sign.) H. Fuglsang Damgaard

PS. Professor Nørregaard har lige været her og meddelt mig, at man fra Universitetets Side ligeledes har overrakt en protest

7.2: Hyrdebrevet fra de danske biskopper

Landets Biskopper har under 29. Sept. d. A. gennem Departementscheferne tilstillet de ledende tyske Myndigheder en Skrivelse af følgende Indhold:

DEN DANSKE KIRKES STILLING TIL JØDESPØRGSMAALET

Overalt, hvor der rejses Forfølgelse af Jøder som saadanne af racemæssige eller religiøse Grunde, er det den kristne Kirkes Pligt at protestere derimod.

1. Fordi vi aldrig vil kunne glemme, at Kirkens Herre, Jesus Kristus fødtes i Bethlehem af Jomfru Maria i Følge Guds Forjættelse³⁹ til hans

---

³⁶ d.A. Dette år

³⁷ Se næste tekst - selve Hyrdebrevet

³⁸ Stiftsprovsten er biskoppens højre hånd

³⁹ Forjættelse: løfte eller tilsagn

Ejendomsfolk⁴⁰, Israel^{41,42}. Jødefolkets Historie indtil Kristi Fødsel rummer Forberedelsen til den Frelse, Gud har beredt alle Mennesker i Kristus. Dette kendetegnes ved, at det gamle Testamente er en Del af vor Bibel.

2. *Fordi Forfølgelse af Jøder strider imod den Menneskeopfattelse og Næstekærlighed, som er en Følge af det Budskab, Jesu Kristi Kirke er sat til at forkynde. Kristus kender ikke Personanseelse, og han har lært os at se, at ethvert Menneskeliv er dyrebart i Guds Øjne. "Her er ikke Jøde eller Græker; her er ikke Træl eller fri; her er ikke Mand og Kvinde; thi alle er i een i Kristus Jesus."(Gal, 3, 28)⁴³*

3. *Fordi det strider imod den Retsbevidsthed, som raader i det danske Folk, nedfældet i vor dansk-kristne Kultur gennem Aarhundreder. I Henhold hertil har alle danske Statsborgere efter Grundlovens Ord lige Ret og Ansvar for Loven og Religionsfrihed samt Ret til at udøve vor Gudsyndelse efter Kaldelse og Samvittighed og saaledes, at Race og Religion aldrig i sig selv kan blive Anledning til, at et Menneske berøves Rettigheder, Frihed eller Ejendom. Uanset afvigende religiøse Anskuelse vil vi kæmpe for, at vore jødiske Brødre og Søstre bevarer den samme Frihed, som vi selv sætter højere end Livet.*

Der findes hos den danske Kirkes Ledere en klar Forstaaelse af vor Forpligtigelse til at være lovlydige Borgere, som ikke utidigt sætter sig op mod dem, der øver Myndighed over os, men samtidig er vi i vor Samvittighed bundne til at hævde Retten og protestere imod enhver Krænkelser; derfor vil vi

---

⁴⁰ Hans ejendomsfolk: Da Moses førte jøderne fra Ægypten, gjorde de holdt ved Sinaibjerget. Her åbenbarede Gud sig for Moses med ordene: "Hvis I adlyder mig og holder min pagt, skal I være min ejendom, ene af alle folkene"(2 Mos 19,5). Der er således tale om en henvisning til jøderne.

⁴¹ Israel: I Biblen bruges Israel både som navn på landet, men også som navnet på Guds folk.

⁴² Hele sætningen " ... i Følge Guds Forjættelse til hans Ejendomsfolk Israel" kræver et godt kendskab til kristendommen. Der henvises her til de profetier i Det Gamle Testamente om en frelser, Messias f.eks. i Samle. Sl. 2, i 4 Mosebog kap. 23,2-24,25, og hos Profeten Esajas kap. 7-11. Det er disse profetier, kristendommen mener Jesus var en opfyldelse af.

⁴³ Gal, 3, 28: Dette er en henvisning til Det Nye Testamente, Galaterbrevet, kapitel 28.

i givet Fald utvetydigt vedkende os Ordet om, at vi skal adlyde Gud mere end Mennesker.⁴⁴

På Biskoppernes Vegne

Den 29/9 1943.

H. Fuglsang Damgaard

8. Kaj Munk

I forbindelse med filmen er det en vigtig pointe, at Hans Fuglsang-Damgaards gamle studie- og kollegiekammerat fra Regensen, Kaj Munk, fra et tidligt tidspunkt kritiserede samarbejdspolitikken i hårde ord

Se på [Danmarkshistorien.dk](https://danmarkshistorien.dk) om Kaj Munk:

<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/kaj-munk-1898-1944>

8.1 Kaj Munks sidste prædiken i København 5.dec.1943

- - Kaj Munks følelse af, at han stod på Dødens Tærskel forstærkedes mere og mere⁴⁵. De sidste Maaneder meldte den Tanke sig hver Aften: Mon de kommer efter dig i Nat? Denne Skæbnefølelse gav ham kun yderligere Fart fremad på hans Bane; han ville føre sin Gerning til dens Klimaks, han ville "flamme til han faldt." En mærkelig Følelse af, at han burde lade sin Røst som Kristen og som Dansk høre endnu engang i hovedstaden, betog ham. Han skrev til sin Regenskammerat⁴⁶ Københavns Biskop, og bad ham om en københavnsk Kirke at prædike i. Biskop Fuglsang-Damgaard aftalte da med sognepræst Helweg⁴⁷ en Gudstjeneste i Helligåndskirken 21. november om

---

⁴⁴ Igen en henvisning til Det nye Testamente: Apostlenes Gerninger kap. 5 v.29

⁴⁵ Kaj Munk havde været meget aktiv med kritik af samarbejdspolitikken. Nu var den brudt sammen - den 29.aug. - og Kaj Munk er klar over, at han nok står højt på listen over folk, som tyskerne ønsker at arrestere.

⁴⁶ Regensen er det kollegium, der ligger overfor Rundetårn, bygget 1623. Her havde både Fuglsang-Damgaard og Kaj Munk boet

⁴⁷ Halfdan Helweg var sognepræst ved Helligåndskirken

Eftermiddagen, så Kaj Munk kunne prædike for en københavnsk Menighed i den gamle Strøgkirke⁴⁸, hvor han som Student havde lyttet til Welding⁴⁹ og senere havde fået sit ældste Barn døbt.

Forventningsfuldt tog Kaj Munk til København. Han følte det sikkert som et af de sidste Skridt op ad Bakken, tungt og og dog godt at få gjort. Lørdag Eftermiddag nedlagde den tyske Befuldmægtigede Dr. Best imidlertid Forbud mod Gudstjenestens afholdelse - et enestaaende Skridt i den danske Besættelsestids Historie. Kaj Munk ønskede at trodse Forbudet, men kirkens sognepræst veg tilbage fra mulig at sætte en Kirkekamp i Gang. På et Møde i Bispegården erklærede han, at han aflyste Gudstjenesten. Dagen efter samledes et par tusinde mennesker foran Helligåndshuset, og præsten holdt alligevel en slags Gudstjeneste for dem, men Kaj Munk var rejst skuffet hjem.⁵⁰

Han forsøgte kort efter at få Citadelskirken overladt, men den viste sig at være beslaglagt til tysk militært Brug. Utilfreds med Sagerens Udvikling sendte pastor Bliddal ved Domkirken imidlertid på eget Initiativ Kaj Munk en Opfordring til at tale i Frue Kirke den 5.december.⁵¹ Taknemmelig greb Munk til, og således fik han alligevel lov til at tale i Hovedstaden inden sin død, omend det naturligvis denne Gang var umuligt at avertere med hans Navn forinden. Prædikenen gjorde ved sin stilfærdige kraft stort indtryk på Tilhørerne og den spredtes hurtigt i et illegalt Tryk efter Munks Død⁵² ud over Landet.

Niels Nøjgaard: Ordets Dyst og Daad. Kaj Munks Levnedsløb og Personlighed. Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck - København 1946

8,2: Fuglsang- Damgaard og Kaj Munks prædiken i Domkirken

- - Dagen før gudstjenesten havde Bliddal informeret Fuglsang-Damgaard, der havde været nervøs for, hvad der kunne ske. At den landskendte digterpræst havde prædikeret i hovedstaden kunne ikke i længden holdes skjult for myndighederne, der i lyset af forbuddet 21.november næppe ville se med milde øjne på gæsteprædikanten fra Vedersø. For at udenrigsministeriet ikke "ad anden vej" skulle få det at vide, meddelte biskoppen 16.december, at han "var blevet bekendt med", at Munk havde prædikeret i Domkirken. Bispen meddelte, at det var uden meddelelse til ham, at gudstjenesten var kommet i

---

⁴⁸ Helligåndskirken ligger midt på Strøget i København

⁴⁹ Sognepræst Christian Welding (1858-1939)

⁵⁰ Kaj Munk har siden 1924 været sognepræst i Vedersø ved det jyske vestkyst

⁵¹ Københavns Domkirke

⁵² Kaj Munk bliver myrdet den 4.januar 1944. Han var forinden blevet hentet af fem Gestapofolk i præstegården i Vedersø og ført til en plantage ved Silkeborg, hvor han blev skudt.

stand , idet det var sket ved direkte aftale mellem Munk og en af kirkens underordnede præster, men han ville påtale det passerede for præsten. Da Svenningensen⁵³ udtrykte sin forundring over, at noget sådant kunne passere uden biskoppens vidende, henviste Fuglsang-Damgaard til den kirkelige lovgivning, der, hvor det ikke drejer sig om højmissen, tillader enhver præst at lade en anden folkekirkepræst tale i sit sted uden at give sin biskop besked, men biskoppen beklagede det passerede.

Erik Thostrup Jacobsen: Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen, Odense Universitetsforlag 1991 s.174

8.3: Mordet på Kaj Munk

Munks stilling som en af landets mest yderliggående meningsdannere var gennem flere år blevet fulgt af tyskerne. Allerede inden prædikenen i København havde man på højeste niveau vedtaget at skærpe kursen i Danmark. Hitler ønskede, at ofrene skulle findes blandt dem, der udgjorde sjælen bag modstandsarbejdet, og Kaj Munk var blandt dem, der blev udset til offer for den skærpede tyske kurs. 4.januar blev han afhentet i sin præstegård for kort efter at blive skudt.

Erik Thostrup Jacobsen: Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen, Odense Universitetsforlag 1991 s.174

Det fremgår tydeligt af filmen, hvilket indtryk drabet på Kaj Munk gjorde på Fuglsang-Damgaard og hans familie - om jagten kan Kaj Munks mordere kan henvises til filmen "Danske Mord - jagten på Nazi morderne" - se <https://www.youtube.com/watch?v=j24r5DhBrX4>

9. Pakkerne til Theresienstadt

9.1: Martin Schwarz-Lausten om hjælpepakkerne til Theresienstadt

---

⁵³ Nils Svenningensen (1894-1985) havde siden 1941 været departementschef i Udenrigsministeriet og da regeringen går af den 29.aug. 43 er det Svenningensen, der er øverste danske civile embedsmand og den, der på departementschefernes vegne forhandler med tyskerne.

Selvom godt 400 danske jødiske kvinder og mænd med overrabbiner Max Friediger i spidsen og hans søn var blevet deporteret til koncentrationslejren Theresienstadt⁵⁴, så ville man fra dansk side ikke slippe dem. Det var tilsyneladende Fuglsang-Damgaard, som tog initiativet til, at han på alle biskoppers vegne skulle henvende sig til Nils Svenningsen, lederen af departementschefgruppen og dermed en slags regeringsleder, nu da regeringen var trådt tilbage.

Fuglsang-Damgaard indledte skrivelsen med at udtrykke sorg og skuffelse over, at biskoppernes henstilling til de tyske myndigheder i "jødespørgsmålet" ikke havde båret frugt, og han oplyste, at "vor Interesse og Medfølelse for vore bortsendte landsmænd er usvækket". Det havde tilføjet de kristne samvittigheder og folkets retsbevidsthed et smerteligt sår, og der var en stor trang til at hjælpe. Derfor overvejede biskopperne nu at opfordre de danske menigheder til gennem Røde Kors at sende nødhjælpsspakker til de internerede jøder.

Der har været lidt uklarhed om initiativet til denne hjælp. Det ser ud til, at Fuglsang-Damgaard på biskoppernes vegne stillede dette forslag uden at vide, at der allerede var forberedelser i gang fra anden side.⁵⁵

Fuglsang-Damgaard deltog naturligvis også selv som afsender af hjælpepakker. Hvem valgte han som modtager? Overrabbiner Max Friediger.

Fra Martin Schwarz Lausten: Biskoppen og Jødeforfølgelserne. Hans Fuglsang-Damgaards kamp mod antisemitismen i 1930'erne og 40'erne. Kristeligt Dagblads Forlag 2020 s.183-86.

9.2.Max Friediger om hilsenen fra Kong Christian X. og Fuglsang-Damgaard

Om Røde Kors-delegationens besøg kan der læses følgende steder:

---

⁵⁴ Det diskuteres stadig, om man skal kalde Theresienstadt for en Ghetto eller en koncentrationslejr - mange af de danske jøder kalder det en koncentrationslejr.

⁵⁵ Bl.a. Richard Ege og hans hustru Vibeke sammen med Poul Brandt Rehberg - alle går i slutningen af 1943 sammen i komiteen "Fondet af 1944 for Sociale og Humanitære Formål"

<https://folkedrab.dk/temaer/theresienstadt/kilder-til-theresienstadt/personlige-p-ostkort-fortrolige-rapporter-mv-0>

<https://www.danishjewsintheresienstadt.org/den-danske-delegations-besog-og-rut>

Overrabbiner Max Friediger skrev tre dage efter besøget til Fuglsang-Damgaard:

De herrer Frants Hvas og Juel Henningsen⁵⁶ har for få dage siden besøgt os. Uendelig stor var vores glæde over det. Og i ganske særlig grad var min glæde stor over Deres personlige hilsen, som de overbragte mig. Måtte den algode Gud bønne Dem. Måtte han lade fred og samdrægtighed råde i menneskeheden, således at vi alle, atter forenet, kan stille vore kræfter i menneskehedens og menneskekærlighedens tjeneste. Jeg beder Dem modtage min hjerteligste tak for den kærlighedsgave, som jeg modtager regelmæssigt.

I sin bog fra 1945 - Theresienstadt - skriver Friediger:

Idet Frants Hvass rakte mig Haanden, sagde han: Jeg skal hilse Dem fra Kongen og senere: Jeg skal hilse Dem fra biskop Fuglsang-Damgaard, han beder for Dem . . . Hvad er det for et velsignet Land, sagde man, hvor en Konge og en Biskop sender Jøden deres hilsen.”

Begge tekster citeret fra Martin Schwarz Lausten: Biskoppen og Jødeforfølgelserne. Hans Fuglsang-Damgaards kamp mod antisemitismen i 1930'erne og 40'erne. Kristeligt Dagblads Forlag 2020 s.208.

10. De danske jøder kommer hjem fra Theresienstadt.

10.1: Fuglsang-Damgaard om første møde med Max Friediger i 1945

Den lykkelige dag oprandt, da der i ugemeddelelse nr.12 fra Dansk Røde Kors stpd at læse: “De danske jøder, der var interneret i Theresienstadt i Böhmen, er ved svensk Røde Kors’ foranstaltning i rutebiler ført bort derfra og

---

⁵⁶ Frants Hvass (1896-1982) var en dansk diplomat, der under besættelsen var chef for den politisk-juridiske afdeling i udenrigsministeriet fra 1941. Eigil Juel Henningsen (1906-1992) var overlæge i Sundhedsstyrelsen og deltog i besøget i Theresienstadt som repræsentant for Dansk Røde Kors.

skal overføres til Sverige. De er ankommet til Padborg tirsdag morgen den 17.april og vil overnatte i Odense, hvorfra de over København føres direkte til Sverige. Transporten omfatter 423 personer.”

*Den dag bankede vore hjerter af inderlig og dyb glæde. Og endnu større blev glæden den dag, da dr. Friediger stod i min stue, og vi omfavnede hinanden med tårer i øjnene. Sorg blev til glæde vendt!
Herren har gjort store ting imod os, og vi blev glade.*

10.2: Fuglsang-Damgaard om genindvielsen af synagogen 22.juni 1945

Deltagelsen i genåbningen af synagogen efter befrielsen står for mig som et af de skønneste minder i mit liv. Jeg glemmer aldrig det øjeblik, da torarullerne blev båret ind i synagogen og anbragt i det hellige skab, de ruller, som i besættelsestiden havde været skjult på loftet af en af vore kirker. Vore følelser overfor dette skønne gudshus vil jeg udtrykke med de velkendte gribende ord fra Salmernes Bog⁵⁷. “Hvor elskelige er dine boliger, hærskarernes Herre! Af længsel efter Herrens forgårde vansmægtede min sjæl, nu jubler mit hjerte og kød for den levende Gud”

Kirke og synagoge af H. Fulgsang-Damgaard i Marcus Melchior. En mindebog. Thaning & Appels Forlag 1970 s.81

---

⁵⁷ Salmerens Bog - en af bøgerne i Toraen/Det gamle Testamente

Litteraturliste

Arendt, Niels Henrik: Religion og politik. Et signalement af den politiske teologi. Nyt nordisk Forlag - Arnold Busck 1981

Berlau, Solvej og Stine Thuge: Vejen til Folkedrab. Før, under og efter Holocaust. Columbus 2023

Brovst, Bjarne Nielsen: Kaj Munk. Krigen og mordet. Centrum. 2.udg. 1995

Fuglsang-Damgaard, H: Fra skyttegrav til bispestol. Frimodts Forlag 1975

Hjem. En særudstilling om eftervirkninger af krig og forfølgelse. Dansk jødisk Museum 2020

Jacobsen, Erik Thostrup; Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen. Odense Universitetsforlag 1991

Jerichow, Anders: Oktober '43. Danske jøders flugt til Sverige eller deportation til Theresienstadt. Kildesamling. Humanity in Action 2013

Lausten, Martin Schwarz: Biskoppen og Jødeforfølgelserne. Hans Fuglsang-Damgaards kamp mod antisemitismen i 1930'erne og 1940'erne. Kristeligt Dagblads Forlag 2020

Lausten, Martin Schwarz: Jødesympati og Jødehad i Folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. årh. til 1948. Forlaget Anis 2007.

Mogensen, Michael, Otto Rühl og Peder Wiben: Aktionen mod de Danske Jøder Oktober 1943. Flugten til Sverige. Systime 2003

Møller, Per Stig: Munk. Gyldendal 2000

Tarabini, Silvia Goldbaum: Danske jøders liv og død i Theresienstadt. Gyldendal 2023.